M. TVLLI CICERONIS

CATO MAIOR

DE SENECTVTE DIALOGVS

AD T. POMPONIVM ATTICVM

TILBVRGIÆ
A° MMXVIII

M. TVLLI CICERONIS

CATO MAIOR

sive

DE SENECTVTE DIALOGVS

AD T. POMPONIVM ATTICVM

quem elaboravit ediditque

Thomas M. Nudipes

Tilburgiae

Aº MMXVIII

Uitgeverij Stilus, Tilburg: www.stilus.nl/senectute
Omnia iura reservantur © 2018 Thomas M. Bervoets, Amsterdam

PRÆFATIO

I

‘Ō Tite, sī quid ego adiuerō, cūramve levāssō,
Quae nunc tē coquit, et versat in pectore fīxa,
Ecquid erit praemī?’

Licet enim mihi versibus eīsdem affārī tē, Attice, quibus affātur Flāminīnum:

‘Ille vir, haud magnā cum rē, sed plānus fideī’;

quamquam certō sciō nōn, ut Flāminīnum,

‘Sollicitārī tē, Tite, sīc noctēsque diēsque’;

nōvī enim moderātiōnem animī tuī, et aequitātem; tēque nōn cōgnōmen sōlum Athēnīs dēportāsse, sed hūmānitātem et prūdentiam intellegō. Et tamen tē suspicor, eīsdem rēbus, quibus mē ipsum interdum gravius commovērī: quārum cōnsōlātiō et māior est, et in aliud tempus differenda. Nunc autem vīsum est mihi dē senectūte aliquid ad tē cōnscrībere.

Hōc enim onere, quod mihi commūne tēcum est, aut iam urgentis, aut certē adventantis senectūtis, et tē, et mē etiam ipsum levārī volō: etsī tē quidem id modicē ac sapienter (sīcut omnia), et ferre, et lātūrum esse certō sciō. Sed mihi, cum dē senectūte vellem aliquid scrībere, tū occurrēbās dīgnus eō mūnere, quō uterque nostrum commūniter ūterētur. Mihi quidem ita iūcunda huius librī cōnfectiō fuit, ut nōn modo omnēs absterserit senectūtis molestiās, sed effēcerit mollem etiam, et iūcundam senectūtem. Numquam igitur satis dīgnē laudārī philosophia poterit, cuī quī pāreat omne tempus aetātis sine molestiā possit dēgere.

Sed dē cēterīs et dīximus multa, et saepe dīcēmus: hunc librum ad tē dē senectūte mīsimus. Omnem autem sermōnem tribuimus nōn Tīthōnō, ut Aristō Cīus, nē parum enim esset auctōritātis in fābulā; sed M. Catōnī senī, quō māiōrem auctōritātem habēret ōrātiō; apud quem Laelium et Scīpiōnem facimus admīrantēs, quod is tam facile senectūtem ferat, eīsque eum respondentem. Quī sī

ērudītius vidēbitur disputāre, quam cōnsuēvit ipse in suīs librīs, attribuitō litterīs Graecīs, quārum cōnstat eum perstudiōsum fuisse in senectūte. Sed quid opus est plūra? Iam enim ipsīus Catōnis sermō explicābit nostram omnem dē senectūte sententiam.

DIALOGVS

II

Scīpiō:

Saepenumerō admīrārī soleō cum hōc C. Laeliō, tum cēterārum rērum tuam excellentem, M. Catō, perfectamque sapientiam, tum vel māximē, quod numquam tibi senectūtem gravem esse sēnserim: quae plērīsque senibus sīc ōdiōsa est, ut onus sē Aetnā gravius dīcant sustinēre.

Catō:

Rem haud sānē difficilem, Scīpiō et Laelī, admīrārī vidēminī. Quibus enim nihil est in ipsīs opis ad bene beātēque vīvendum, eīs omnis gravis est aetās; quī autem omnia bona ā sē ipsī petunt, eīs nihil malum potest vidērī, quod nātūrae necessitās afferat. Quō in genere est in prīmīs senectūs, quam ut adipīscantur omnēs optant, eandem accūsant adeptī; tanta est stultitiae incōnstantia atque perversitās. Obrēpere, āiunt, eam citius, quam putāssent. Prīmum, quis coēgit eōs falsum putāre? Quī enim citius adulēscentiae senectūs, quam pueritiae adulēscentia obrēpit? Deinde, quī minus gravis esset eīs senectūs, sī octingentēsimum annum agerent, quam sī octōgēsimum? Praeterita enim aetās, quamvīs longa, cum efflūxisset, nūlla cōnsōlātiō permulcēre posset stultam senectūtem.

Quōcircā sī sapientiam meam admīrārī solētis (quae utinam dīgna esset opīniōne vestrā, nostrōque cōgnōmine!) in hōc sumus sapientēs, quod nātūram optimam ducem, tamquam deum, sequimur, eīque pārēmus: ā quā, nōn vērī simile est, cum cēterae partēs aetātis bene dēscrīptae sint, extrēmum āctum, tamquam ab inertī poētā, esse neglēctum. Sed tamen necesse fuit esse aliquid extrēmum, et tamquam in arborum bācīs, terraeque frūctibus, mātūritāte tempestīvā

quasi viētum, et cadūcum. Quod ferundum est molliter sapientī. Quid est enim aliud, Gigantum modo bellāre cum dīs, nisi nātūrae repūgnāre?

Laelius:

Atquī, Catō, grātissimum nōbīs, ut etiam prō Scīpiōne pollicear, fēceris, sī, quoniam spērāmus, volumus quidem certē senēs fierī, multō ante ā tē didicerimus, quibus facillimē ratiōnibus ingravēscentem aetātem ferre possīmus.

Catō:

Faciam vērō, Laelī, praesertim sī utrīque vestrum, ut dīcis, grātum futūrum est.

Laelius:

Volumus sānē, nisi molestum est, Catō, tamquam longam aliquam viam cōnfēceris, quam nōbīs quoque ingrediendum sit, istūc, quō pervēnistī vidēre quāle sit.

III

Catō:

Faciam, ut poterō, Laelī. Saepe enim interfuī querēlīs aequālium meōrum (parēs autem, vetere prōverbiō, cum paribus facillimē congregantur), quae C. Salīnātor, quae Sp. Albīnus, hominēs cōnsulārēs, nostrī ferē aequālēs, dēplōrāre solēbant: tum quod voluptātibus carērent, sine quibus vītam nūllam putārent; tum quod spernerentur ab eīs, ā quibus essent colī solitī. Quī mihi nōn id vidēbantur accūsāre, quod esset accūsandum. Nam sī id culpā senectūtis accideret, eadem mihi ūsū venīrent, reliquīsque omnibus māiōribus nātū; quōrum ego multōrum cōgnōvī senectūtem sine querēlā: quī sē et libīdinum vinculīs laxātōs esse nōn molestē ferrent, nec ā suīs dēspicerentur. Sed omnium istīus modī querēlārum in mōribus est culpa, nōn in aetāte. Moderātī enim, et nec difficilēs, nec inhūmānī senēs, tolerābilem senectūtem agunt: importūnitās autem, et inhūmānitās omnī aetātī molesta est.

Laelius:

Est, ut dīcis, Catō: sed fortasse dīxerit quispiam, tibi, propter opēs, et cōpiās, et dīgnitātem tuam, tolerābiliōrem senectūtem vidērī; id autem nōn posse multīs contingere.

Catō:

Est istūc quidem, Laelī, aliquid; sed nēquāquam in istō sunt omnia: ut Themistoclēs fertur Serīphiō cuīdam in iūrgiō respondisse, cum ille dīxisset nōn eum suā, sed patriae glōriā splendōrem assecūtum: ‘Nec herculē’, inquit, ‘sī ego Serīphius essem nōbilis; nec tū, sī Athēniēnsis essēs, clārus umquam fuissēs.’ Quod eōdem modō dē senectūte dīcī potest. Nec enim in summā inopiā levis esse senectūs potest, nē sapientī quidem; nec īnsipientī etiam in summā cōpiā nōn gravis. Aptissima omnīnō sunt, Scīpiō et Laelī, arma senectūtis, artēs, exercitātiōnēsque virtūtum; quae in omnī aetāte cultae, cum diū multumque vīxeris, mīrificōs efferunt frūctūs, nōn sōlum quia numquam dēserunt, nē extrēmō quidem tempore aetātis (quamquam id quidem māximum est), vērum etiam quia cōnscientia bene āctae vītae, multōrumque bene factōrum recordātiō iūcundissima est.

IV

Ego Q. Māximum eum, quī Tarentum recēpit, senem adulēscēns ita dīlēxī, ut aequālem. Erat enim in illō virō comitāte condīta gravitās: nec senectūs mōrēs mūtāverat. Quamquam eum colere coepī nōn admodum grandem nātū, sed tamen iam aetāte prōvectum: annō enim post cōnsul prīmum fuerat, quam ego nātus sum, cumque eō quārtum cōnsule adulēscentulus mīles ad Capuam profectus sum, quīntōque annō post ad Tarentum quaestor, deinde aedīlis, quadrienniō post factus sum praetor, quem magistrātum gessī cōnsulibus Tuditānō et Cethēgō, cum quidem ille admodum senex suāsor lēgis Cinciae dē dōnīs et mūneribus fuit. Hic et bella gerēbat, ut adulēscēns, cum plānē grandis esset; et Hannibalem iuvenīliter exsultantem patientiā suā molliēbat; dē quō praeclārē familiāris noster Ennius:

‘Ūnus, homō nōbīs cūnctandō restituit rem.
Noenum rūmōrēs pōnēbat ante salūtem.
Ergō plūsque magisque virī nunc glōria clāret.’

Tarentum vērō quā vigilantiā, quō cōnsiliō recēpit! Cum quidem, mē audiente, Salīnātōrī, quī, āmissō oppidō, fūgerat in arcem, glōriantī, atque ita dīcentī: ‘Mea opera, Q. Fabī, Tarentum recēpistī’, ‘Certē’, inquit rīdēns, ‘nam nisi tū āmīsissēs, numquam recēpissem.’ Nec vērō in armīs praestantior, quam in togā: quī cōnsul iterum, Sp. Carviliō collēgā quiēscente, C. Flāminiō tribūnō plēbis, quoad potuit, restitit, agrum Pīcentem, et Gallicum virītim contrā senātūs auctōritātem dīvidentī; augurque cum esset, dīcere ausus est, optimīs auspiciīs ea gerī, quae prō reī pūblicae salūte gererentur; quae contrā rem pūblicam ferrentur, contrā auspicia ferrī.

Multa in eō virō praeclāra cōgnōvī; sed nihil admīrābilius, quam quōmodō ille mortem fīliī tulit, clārī virī, et cōnsulāris. Est in manibus laudātiō: quam cum legimus, quem philosophum nōn contemnimus? Nec vērō ille in lūce modo, atque in oculīs cīvium magnus; sed intus domīque praestantior. Quī sermō, quae praecepta, quanta nōtitia antīquitātis, scientia iūris augurī! Multae etiam, ut in homine Rōmānō, litterae. Omnia memoriā tenēbat, nōn domestica sōlum, sed etiam externa bella: cuius sermōne ita tum cupidē fruēbar, quasi iam dīvīnārem id, quod ēvēnit, illō exstīnctō, fore, unde discerem, nēminem.

V

Quōrsum igitur haec tam multa dē Māximō? Quia profectō vidētis, nefās esse dictū miseram fuisse tālem senectūtem. Nec tamen omnēs possunt esse Scīpiōnēs, aut Māximī, ut urbium expūgnātiōnēs, ut pedestrēs nāvālēsve pūgnās, ut bella ā sē gesta, ut triumphōs recordentur. Est etiam quiētē, et pūrē, atque ēleganter āctae aetātis placida ac lēnis senectūs: quālem accēpimus Platōnis, quī ūnō et octōgēsimō annō scrībēns est mortuus; quālem Īsocratis, quī eum librum, quī *Panathēnāicus* īnscrībitur, quārtō et nōnāgēsimō annō scrīpsisse sē dīcit, vīxitque quīnquennium posteā: cuius magister Leontīnus Gorgiās centum et septem complēvit annōs, neque

umquam in suō studiō, atque opere cessāvit. Quī, cum ex eō quaererētur, cūr tam diū vellet esse in vītā: ‘Nihil habeō’, inquit, ‘quod accūsem senectūtem.’ Praeclārum respōnsum, et doctō homine dīgnum.

Sua enim vitia īnsipientēs, et suam culpam in senectūtem cōnferunt: quod nōn faciēbat is, cuius modo mentiōnem fēcī, Ennius:

> ‘Sīcut fortis equus, spatiō quī saepe suprēmō
> Vīcit Olympia, nunc seniō cōnfectus quiēscit.

Equī fortis et victōris senectūtī comparat suam: quam quidem probē meminisse potestis. Annō enim ūndēvīcēsimō post eius mortem, hī cōnsulēs T. Flāminīnus et M'. Acīlius factī sunt; ille autem Caepiōne, et Philippō iterum cōnsulibus, mortuus est: cum ego quidem, quīnque et sexāgintā annōs nātus, lēgem Vocōniam magnā vōce et bonīs lateribus suāsissem. Annōs septuāgintā nātus (tot enim vīxit Ennius), ita ferēbat duo, quae māxima putantur onera, paupertātem et senectūtem, ut eīs paene dēlectārī vidērētur.

Etenim, cum complector animō, quattuor reperiō causās, cūr senectūs misera videātur: ūnam, quod āvocet ā rēbus gerendīs; alteram, quod corpus faciat īnfirmius; tertiam, quod prīvet ferē omnibus voluptātibus; quārtam, quod haud procul absit ā morte. Eārum, sī placet, causārum quanta, quamque sit iūsta ūnaquaeque, videāmus.

VI

Ā rēbus gerendīs senectūs abstrahit? Quibus? An eīs, quae iuventūte geruntur, et vīribus? Nūllaene igitur rēs sunt senīlēs, quae, vel īnfirmīs corporibus, animō tamen administrentur? Nihil ergō agēbat Q. Māximus? Nihil L. Paullus, pater tuus, Scīpiō, socer optimī virī, fīliī meī? Cēterī senēs, Fabriciī, Curiī, Coruncāniī, cum rem pūblicam cōnsiliō et auctōritāte dēfendēbant, nihil agēbant?

Ad Appī Claudī senectūtem accēdēbat etiam, ut caecus esset: et tamen is, cum sententia senātūs inclīnāret ad pācem, cum Pyrrhō foedusque faciendum, nōn dubitāvit dīcere illa, quae versibus persecūtus est Ennius:

> ‘Quō vōbīs mentēs, rēctae quae stāre solēbant
> antehāc, dēmentēs sēsē flexere viai?’

Cēteraque gravissimē; nōtum enim vōbīs carmen est: et tamen ipsīus Appī exstat ōrātiō. Atque hanc ille ēgit septimō decimō annō post alterum cōnsulātum, cum inter duōs cōnsulātūs annī decem interfuissent, cēnsorque ante superiōrem cōnsulātum fuisset. Ex quō intellegitur, Pyrrhī bellō grandem sānē fuisse: et tamen sīc ā patribus accēpimus.

Nihil igitur afferunt, quī in rē gerendā versārī senectūtem negant, similēsque sunt eīs, quī gubernātōrem in nāvigandō nihil agere dīcant, cum aliī mālōs scandant, aliī per forōs cursent, aliī sentīnam exhauriant; ille autem clāvum tenēns sedeat in puppī quiētus. Nōn faciat ea, quae iuvenēs. At vērō multō māiōra, et meliōra facit. Nōn vīribus, aut vēlōcitāte, aut celeritāte corporum rēs magnae geruntur; sed cōnsiliō, auctōritāte, sententiā: quibus nōn modo nōn orbārī, sed etiam augērī senectūs solet.

Nisi forte ego vōbīs, quī et mīles, et tribūnus, et lēgātus, et cōnsul versātus sum in variō genere bellōrum, cessāre nunc videor, cum bella nōn gerō. At senātuī, quae sint gerenda, praescrībō, et quōmodō: Carthāginī, male iam diū cōgitantī, bellum multō ante dēnuntiō; dē quā verērī nōn ante dēsinam, quam illam excīsam esse cōgnōverō.

Quam palmam utinam dī immortālēs, Scīpiō, tibi reservent, ut avī reliquiās persequāre! Cuius ā morte tertius hic et trīcēsimus annus est, sed memoriam illīus virī omnēs excipient annī cōnsequentēs. Annō ante mē cēnsōrem mortuus est, novem annīs post meum cōnsulātum, cum cōnsul iterum mē cōnsule creātus esset. Num igitur, sī ad centēsimum annum vīxisset, senectūtis eum suae paenitēret? Nec enim excursiōne nec saltū, nec ēminus hastīs, aut comminus gladiīs ūterētur, sed cōnsiliō, ratiōne, sententiā. Quae nisi essent in senibus, nōn summum cōnsilium māiōrēs nostrī appellāssent *senātum*.

Apud Lacedaemoniōs quidem iī, quī amplissimum magistrātum gerunt, ut sunt, sīc etiam nōminantur *senēs*. Quod sī legere, aut audīre volētis externa, māximās rēs pūblicās ab

adulēscentibus labefactātās, ā senibus sustentātās et restitūtās reperiētis.

‘Cedo, quī vestram rem pūblicam tantam āmīsistis tam cito?’

Sīc enim percontantur, ut est in Naevī poētae *Lūdō*. Respondentur et alia, et haec in prīmīs:

‘Prōveniēbant ōrātōrēs novī, stultī adulēscentulī.’

VII

Temeritās est vidēlicet flōrentis aetātis, prūdentia senēscentis. At memoria minuitur. Crēdō, nisi eam exerceās, aut etiam sī sīs nātūrā tardior. Themistoclēs omnium cīvium nōmina percēperat: num igitur cēnsētis eum, cum aetāte prōcessisset, quī Aristīdēs esset, Lȳsimachum salūtāre solitum? Equidem nōn modo eōs nōvī, quī sunt, sed eōrum patrēs etiam, et avōs. Nec sepulcra legēns vereor, quod āiunt, nē memoriam perdam: hīs enim ipsīs legendīs in memoriam redeō mortuōrum. Nec vērō quemquam senem audīvī oblītum, quō locō thēsaurum obruisset. Omnia, quae cūrant, meminērunt; vadimōnia cōnstitūta, quis sibi, cuī ipsī dēbeant.

Quid iūris cōnsultī, quid pontificēs, quid augurēs, quid philosophī senēs, quam multa meminērunt! Manent ingenia senibus, modo permaneat studium et industria: neque ea sōlum in clārīs et honōrātīs virīs, sed in vītā etiam prīvātā et quiētā. Sophoclēs ad summam senectūtem tragoediās fēcit; quod propter studium cum rem neglegere familiārem vidērētur, ā fīliīs in iūdicium vocātus est, ut, quem ad modum nostrō mōre male rem gerentibus patribus bonīs interdīcī solet, sīc illum, quasi dēsipientem, ā rē familiārī removērent iūdicēs. Tum senex dīcitur eam fābulam, quam in manibus habēbat, et proximē scrīpserat, *Oedipum Colōnēum*, recitāsse iūdicibus, quaesīsseque, num illud carmen dēsipientis vidērētur. Quō recitātō, sententiīs iūdicum est līberātus.

Num igitur hunc, num Homērum, Hēsiodum, Simōnidem, Stēsichorum, num, quōs ante dīxī, Īsocratēn, Gorgian, num philosophōrum prīncipēs, Pȳthagoram, Dēmocritum, num Platōnem, num Xenocratēn, num posteā Zēnōnem, Cleanthem, aut eum, quem

vōs etiam Rōmae vīdistis, Diogenem Stōicum, coēgit in suīs studiīs obmūtēscere senectūs? An in omnibus studiōrum agitātiō vītae aequālis fuit?

Age, ut ista dīvīna studia omittāmus, possum nōmināre ex agrō Sabīnō rūsticōs Rōmānōs, vīcīnōs et familiārēs meōs, quibus absentibus, numquam ferē ūlla in agrō māiōra opera fīunt, nōn serendīs, nōn percipiendīs, nōn condendīs frūctibus. Quamquam in aliīs minus hoc mīrum: nēmō enim est tam senex, quī sē annum nōn putet posse vīvere: sed īdem ēlabōrant in eīs, quae sciunt nihil ad sē omnīnō pertinēre:

‘Serit arborēs, quae alterī saeclō prōsint’,

ut ait Stātius noster in *Synephēbīs*.

Nec vērō dubitat agricola, quamvīs sit senex, quaerentī, cuī serat, respondēre: ‘Dīs immortālibus, quī mē nōn accipere modo haec ā māiōribus voluērunt, sed etiam posterīs prōdere.’

VIII

Melius Caecilius dē sene alterī saeculō prōspiciente, quam illud īdem:

‘Ēdepol, senectūs, sī nīl quidquam aliud vitiī
Apportēs tēcum, cum advenīs; ūnum id sat est,
Quod diū vīvendō, multa, quae nōn vult, videt.

Et multa fortasse, quae vult; atque in ea quidem, quae nōn vult, saepe etiam adulēscentia incurrit. Illud vērō īdem Caecilius vitiōsius:

Tum equidem in senectā hoc dēputō miserrimum,
Sentīre eā aetāte eumpse esse odiōsum alterī.

Iūcundum potius, quam odiōsum. Ut enim adulēscentibus bonā indole praeditīs sapientēs senēs dēlectantur, leviorque fit eōrum senectūs, quī ā iuventūte coluntur et dīliguntur: sīc adulēscentēs senum praeceptīs gaudent, quibus ad virtūtum studia dūcuntur. Nec minus intellegō mē vōbīs, quam vōs mihi, esse iūcundōs. Sed vidētis, ut senectūs nōn modo languida atque iners nōn sit, vērum etiam sit

operōsa, et semper agēns aliquid et mōliēns; tāle scīlicet, quāle cuiusque studium in superiōre vītā fuit. Quid, quī etiam addiscunt aliquid? Ut et Solōnem versibus glōriantem vidēmus, quī sē cotīdiē aliquid addiscentem, senem fierī dīcit: ut ego fēcī, quī litterās Graecās senex didicī; quās quidem sīc avidē arripuī, quasi diūturnam sitim explēre cupiēns, ut ea ipsa mihi nōta essent, quibus mē nunc exemplīs ūtī vidētis. Quod cum fēcisse Socratem in fidibus audīrem, vellem equidem etiam illud (discēbant enim fidibus antīquī), sed in litterīs certē ēlabōrāvī.

IX

Nē nunc quidem vīrēs dēsīderō adulēscentis (is enim erat locus alter dē vitiīs senectūtis), nōn plūs, quam adulēscēns, taurī, aut elephantī dēsīderābam. Quod est, eō decet ūtī, et quidquid agās, agere prō vīribus. Quae enim vōx potest esse contemptior, quam Mīlōnis Crotōniātae? Quī, cum iam senex esset, āthlētāsque sē exercentēs in curriculō vidēret, aspexisse lacertōs suōs dīcitur, illacrimānsque dīxisse: ‘At hī quidem mortuī iam sunt.’ Nōn vērō tam istī, quam tū ipse, nūgātor: neque enim ex tē umquam es nōbilitātus, sed ex lateribus et lacertīs tuīs. Nihil Sex. Aelius tāle; nihil multīs annīs ante Ti. Coruncānius; nihil modo P. Crassus: ā quibus iūra cīvibus praescrībēbantur; quōrum ūsque ad extrēmum spīritum est prōvecta prūdentia.

Ōrātor, metuō, nē languēscat senectūte: est enim mūnus eius nōn ingeniī sōlum, sed laterum etiam, et vīrium. Omnīnō canōrum illud in vōce splendēscit etiam, nescio quō pactō, in senectūte; quod equidem adhūc nōn āmīsī; et vidētis annōs: sed tamen est decōrus sermō senis, quiētus et remissus; facitque per sē ipsa sibi audientiam disertī senis, composita et mītis ōrātiō. Quod sī ipse exsequī nequeās, possīs tamen Scīpiōnī praecipere, et Laeliō. Quid enim est iūcundius senectūte, stīpātā studiīs iuventūtis?

An nē eās quidem vīrēs senectūtī relinquēmus, ut adulēscentēs doceat, īnstituat, ad omne officiī mūnus īnstruat? Quō quidem opere quid potest esse praeclārius? Mihi vērō et Cn. et P. Scīpiōnēs, et avī tuī duo, L. Aemilius et P. Āfricānus, comitātū nōbilium iuvenum fortūnātī vidēbantur. Nec ūllī bonārum artium magistrī nōn beātī

putandī, quamvīs cōnsenuerint vīrēs, atque dēfēcerint. Etsī ipsa ista dēfectiō vīrium adulēscentiae vitiīs efficitur saepius, quam senectūtis: libīdinōsa enim et intemperāns adulēscentia effētum corpus trādit senectūtī.

Cȳrus quidem apud Xenophontem eō sermōne, quem moriēns habuit, cum admodum senex esset, negat sē umquam sēnsisse senectūtem suam imbecilliōrem factam, quam adulēscentia fuisset. Ego L. Metellum meminī puer (quī cum quadrienniō post alterum cōnsulātum pontifex māximus factus esset, vīgintī et duōs annōs eī sacerdōtiō praefuit), ita bonīs esse vīribus extrēmō tempore aetātis, ut adulēscentiam nōn requīreret. Nihil necesse est mihi, dē mē ipsō dīcere: quamquam est id quidem senīle, aetātīque nostrae concēditur.

X

Vidētisne, ut apud Homērum saepissimē Nestor dē virtūtibus suīs praedicet? Tertiam iam enim aetātem hominum vidēbat; nec erat eī verendum, nē vēra praedicāns, dē sē nimis vidērētur aut īnsolēns, aut loquāx. Etenim, ut ait Homērus, ‘ex eius linguā melle dulcior fluēbat ōrātiō’; quam ad suāvitātem nūllīs egēbat corporis vīribus: et tamen dux ille Graeciae nusquam optat, ut Āiācis similēs habeat decem, sed ut Nestoris; quod sī sibi acciderit, nōn dubitat, quīn brevī sit Trōia peritūra.

Sed redeō ad mē. Quārtum agō annum et octōgēsimum; vellem equidem idem possem glōriārī, quod Cȳrus: sed tamen hoc queō dīcere nōn mē quidem eīs esse vīribus, quibus aut mīles bellō Pūnicō, aut quaestor eōdem bellō, aut cōnsul in Hispāniā fuerim, aut quadrienniō post, cum tribūnus mīlitāris dēpūgnāvī apud Thermopylās, M'. Glabriōne cōnsule: sed tamen, ut vōs vidētis, nōn plānē mē ēnervāvit, nec afflīxit senectūs; nōn cūria vīrēs meās dēsīderat, nōn rōstra, nōn amīcī, nōn clientēs, nōn hospitēs. Nec enim umquam sum assēnsus veterī illī laudātōque prōverbiō, quod monet ‘mātūrē fierī senem, sī diū velīs senex esse.’ Ego vērō mē minus diū senem esse māllem, quam esse senem, ante quam essem. Itaque nēmō adhūc convenīre mē voluit, cuī fuerim occupātus.

At minus habeō vīrium, quam vestrum utervīs. Nē vōs quidem T. Pontī centuriōnis vīrēs habētis: num idcircō est ille praestantior?

Moderātiō modo vīrium adsit, et tantum, quantum potest, quisque nītātur: nē ille nōn magnō dēsīderiō tenēbitur vīrium. Olympiae per stadium ingressus esse Mīlō dīcitur, cum umerīs sustinēret bovem. Utrum igitur hās corporis, an Pȳthagorae tibi mālīs vīrēs ingeniī darī? Dēnique istō bonō ūtāre, dum adsit, cum absit, nē requīrās, nisi forte adulēscentēs pueritiam, paululum aetāte prōgressī adulēscentiam dēbent requīrere. Cursus est certus aetātis, et ūna via nātūrae, eaque simplex; suaque cuīque partī aetātis tempestīvitās est data: ut et īnfirmitās puerōrum, et ferōcitās iuvenum, et gravitās iam cōnstantis aetātis, et senectūtis mātūritās nātūrāle quiddam habeat, quod suō tempore percipī dēbeat.

Arbitror tē audīre, Scīpiō, hospes tuus avītus, Masinissa, quae faciat hodiē, nōnāgintā nātus annōs: cum ingressus iter pedibus sit, in equum omnīnō nōn ascendere; cum autem equō, ex equō nōn dēscendere; nūllō imbre, nūllō frīgore addūcī, ut capite opertō sit; summam in eō esse corporis siccitātem; itaque exsequī omnia rēgis officia et mūnera. Potest igitur exercitātiō et temperantia etiam in senectūte cōnservāre aliquid prīstinī rōboris.

XI

Nōn sunt in senectūte vīrēs. Nē postulantur quidem vīrēs ā senectūte. Ergō et lēgibus et īnstitūtīs vacat aetās nostra mūneribus eīs, quae nōn possunt sine vīribus sustinērī. Itaque nōn modo, quod nōn possumus, sed nē quantum possumus quidem cōgimur.

At multī ita sunt imbecillī senēs, ut nūllum officiī, aut omnīnō vītae mūnus exsequī possint. At id quidem nōn proprium senectūtis est vitium, sed commūne valētūdinis. Quam fuit imbecillus P. Āfricānī fīlius, is quī tē adoptāvit! Quam tenuī aut nūllā potius valētūdine! Quod nī ita fuisset, alterum illud exstitisset lūmen cīvitātis: ad paternam enim magnitūdinem animī doctrīna ūberior accesserat. Quid mīrum igitur in senibus, sī īnfirmī sint aliquandō, cum id nē adulēscentēs quidem effugere possint? Resistendum, Laelī et Scīpiō, senectūtī est, eiusque vitia dīligentiā compēnsanda sunt. Pūgnandum tamquam contrā morbum, sīc contrā senectūtem.

Habenda ratiō valētūdinis; ūtendum exercitātiōnibus modicīs; tantum cibī et pōtiōnis adhibendum, ut reficiantur vīrēs, nōn

opprimantur. Nec vērō corporī sōlī subveniendum est, sed mentī atque animō multō magis: nam haec quoque, nisi tamquam lūminī oleum īnstillēs, exstinguuntur senectūte. Et corpora quidem exercitātiōnum dēfatīgātiōne ingravēscunt; animī autem exercendō levantur. Nam quōs ait Caecilius cōmicōs stultōs senēs, hōs sīgnificat crēdulōs, oblīviōsōs, dissolūtōs, quae vitia sunt nōn senectūtis, sed inertis, īgnāvae, somnīculōsae senectūtis. Ut petulantia, ut libīdō magis est adulēscentium, quam senum; nec tamen omnium adulēscentium, sed nōn probōrum: sīc ista senīlis stultitia, quae *dēlīrātiō* appellārī solet, senum levium est, nōn omnium.

Quattuor robustōs fīliōs, quīnque fīliās, tantam domum, tantās clientēlās Appius regēbat et caecus, et senex. Intentum enim animum, tamquam arcum, habēbat, nec languēscēns succumbēbat senectūtī. Tenēbat nōn modo auctōritātem, sed etiam imperium in suōs: metuēbant servī, verēbantur līberī, cārum omnēs habēbant; vigēbat in illā domō mōs patrius et disciplīna.

Ita enim senectūs honesta est, sī sē ipsa dēfendit, sī iūs suum retinet, sī nēminī ēmancipāta est, sī ūsque ad ultimum spīritum dominātur in suōs. Ut enim adulēscentem, in quō est senīle aliquid; sīc senem, in quō est aliquid adulēscentis, probō: quod quī sequitur, corpore senex esse poterit, animō numquam erit. Septimus mihi līber *Orīginum* est in manibus; omnia antīquitātis monumenta colligō; causārum illūstrium, quāscumque dēfendī, nunc cum māximē cōnficiō ōrātiōnēs, iūs augurium, pontificium, cīvīle tractō; multum etiam Graecīs litterīs ūtor; Pȳthagorēōrumque mōre, exercendae memoriae grātiā, quid quōque diē dīxerim, audierim, ēgerim, commemorō vesperī. Hae sunt exercitātiōnes ingeniī, haec curricula mentis; in hīs dēsūdāns atque ēlabōrāns, corporis vīrēs nōn magnō opere dēsīderō. Adsum amīcīs; veniō in senātum frequēns, ultrōque afferō rēs multum et diū cōgitātās; eāsque tueor animī, nōn corporis vīribus. Quās sī exsequī nequīrem, tamen mē lectulus oblectāret meus, ea ipsa cōgitantem, quae iam agere nōn possem: sed ut possim, facit ācta vīta. Semper enim in hīs studiīs labōribusque vīventī nōn intellegitur, quandō obrēpat senectūs. Ita sēnsim sine sēnsū aetās senēscit; nec subitō frangitur, sed diūturnitāte exstinguitur.

XII

Sequitur tertia vituperātiō senectūtis, quod eam carēre dīcunt voluptātibus. Ō praeclārum mūnus aetātis, sī quidem id aufert ā nōbīs, quod est in adulēscentiā vitiōsissimum! Accipite enim, optimī adulēscentēs, veterem ōrātiōnem Archȳtae Tarentīnī, magnī in prīmīs et praeclārī virī; quae mihi trādita est, cum essem adulēscēns Tarentī cum Q. Māximō. Nūllam capitāliōrem pestem, quam corporis voluptātem, hominibus dīcēbat ā nātūrā datam; cuius voluptātis avidae libīdinēs temere et effrēnātē ad pōtiendum incitārentur.

Hinc patriae prōditiōnēs, hinc rērum pūblicārum ēversiōnēs, hinc cum hostibus clandestīna colloquia nāscī; nūllum dēnique scelus, nūllum malum facinus esse, ad quod suscipiendum nōn libīdō voluptātis impelleret; stupra vērō, et adulteria, et omne tāle flāgitium, nūllīs aliīs illecebrīs excitārī, nisi voluptātis. Cumque hominī sīve nātūra, sīve quis deus nihil mente praestābilius dedisset; huīc dīvīnō mūnerī ac dōnō nihil tam esse inimīcum, quam voluptātem.

Nec enim, libīdine dominante, temperantiae locum esse; neque omnīnō in voluptātis rēgnō virtūtem posse cōnsistere. Quod quō magis intellegī posset, fingere animō iubēbat tantā incitātum aliquem voluptāte corporis, quanta percipī posset māxima: nēminī cēnsēbat fore dubium, quīn tamdiū, dum ita gaudēret, nihil agitāre mente, nihil ratiōne, nihil cōgitātiōne cōnsequī posset. Quōcircā nihil esse tam dētestābile, tamque pestiferum, quam voluptātem; sī quidem ea, cum māior esset atque longinquior, omne animī lūmen exstingueret. Haec cum C. Pontiō Samnīte, patre eius, ā quō, Caudīnō proeliō, Sp. Postumius, T. Veturius, cōnsulēs, superātī sunt, locūtum Archȳtam, Nearchus Tarentīnus, hospes noster, quī in amīcitiā populī Rōmānī permānserat, sē ā māiōribus nātū accēpisse dīcēbat, cum quidem eī sermōnī interfuisset Platō Athēniēnsis; quem Tarentum vēnisse, L. Camillō, Ap. Claudiō cōnsulibus, reperiō.

Quōrsum hoc? Ut intellegerētis, sī voluptātem aspernārī ratiōne et sapientiā nōn possēmus, magnam habendam esse senectūtī grātiam, quae efficeret, ut id nōn lubēret, quod nōn oportēret. Impedit enim cōnsilium voluptās, ratiōnī inimīca; ac mentis (ut ita dīcam) praestringit oculōs, nec habet ūllum cum virtūte commercium. Invītus fēcī, ut fortissimī virī T. Flāminīnī frātrem L. Flāminīnum ē senātū

ēicerem, septem annīs post, quam cōnsul fuisset: sed notandam putāvī libīdinem. Ille enim, cum esset cōnsul, in Galliā exōrātus in convīviō ā scortō est, ut secūrī ferīret aliquem eōrum, quī in vinculīs essent damnātī reī capitālis. Hic, Titō frātre suō cēnsōre (quī proximus ante mē fuerat), ēlāpsus est; mihi vērō et Flaccō neutiquam probārī potuit tam flāgitiōsa et tam perdita libīdō, quae cum probrō prīvātō coniungeret imperiī dēdecus.

XIII

Saepe audīvī ex māiōribus nātū, quī sē porrō puerōs ā senibus audīsse dīcēbant, mīrārī solitum C. Fabricium, quod, cum apud rēgem Pyrrhum lēgātus esset, audīsset ā Thessalō Cīneā esse quendam Athēnīs, quī sē sapientem profitērētur, eumque dīcere omnia, quae facerēmus, ad voluptātem esse referenda: quod ex eō audientēs, M'. Curium et Ti. Coruncānium optāre solitōs, ut id Samnītibus, ipsīque Pyrrhō persuādērētur; quō facilius vincī possent, cum sē voluptātibus dedissent. Vīxerat M'. Curius cum P. Deciō, quī quīnquenniō ante eum cōnsulem sē prō rē pūblicā quārtō cōnsulātū dēvōverat. Nōrat eundem Fabricius, nōrat Coruncānius: quī cum ex suā vītā, tum ex eius, quem dīcō, Decī, factō, iūdicābant esse profectō aliquid nātūrā pulchrum atque praeclārum, quod suā sponte peterētur, quodque, sprētā et contemptā voluptāte, optimus quisque sequerētur.

Quōrsum igitur tam multa dē voluptāte? Quia nōn modo vituperātiō nūlla, sed etiam summa laus senectūtis est, quod ea voluptātēs nūllās magnō opere dēsīderat. Caret epulīs, exstrūctīsque mēnsīs, et frequentibus pōculīs; caret ergō etiam vīnolentiā et crūditāte et īnsomniīs. Sed sī aliquid dandum est voluptātī, quoniam eius blanditiīs nōn facile obsistimus (dīvīnē enim Platō *ēscam malōrum* appellat voluptātem, quod eā vidēlicet hominēs capiantur, ut hāmō piscēs), quamquam immoderātīs epulīs caret senectūs, modicīs tamen convīviīs dēlectārī potest. C. Duellium, M. f., quī Poenōs classe prīmus dēvīcerat, redeuntem ā cēnā senem saepe vidēbam puer; dēlectābātur cēreō fūnālī, et tībīcine, quae sibi nūllō exemplō prīvātus sūmpserat: tantum licentiae dabat glōria.

Sed quid ego aliōs? Ad mē ipsum iam revertar. Prīmum habuī semper sodālēs: sodālitātēs autem, mē quaestōre, cōnstitūtae sunt,

sacrīs Īdaeīs Magnae Mātris acceptīs. Epulābar igitur cum sodālibus omnīnō modicē, sed erat quīdam fervor aetātis: quā prōgrediente, omnia fīunt in diēs mītiōra. Neque enim ipsōrum convīviōrum dēlectātiōnem voluptātibus corporis magis, quam coetū amīcōrum, et sermōnibus mētiēbar. Bene enim māiōrēs accubitiōnem epulārem amīcōrum, quia vītae coniūnctiōnem habēret, convīvium nōminārunt, melius, quam Graecī; quī hoc idem tum *compōtātiōnem,* tum *concēnātiōnem* vocant: ut, quod in eō genere minimum est, id māximē probāre videantur.

XIV

Ego vērō propter sermōnis dēlectātiōnem tempestīvīs quoque convīviīs dēlector, nec cum aequālibus sōlum (quī paucī admodum restant), sed cum vestrā etiam aetāte, atque vōbīscum; habeōque senectūtī magnam grātiam, quae mihi sermōnis aviditātem auxit, pōtiōnis et cibī sustulit. Quod sī quem etiam ista dēlectant (nē omnīnō bellum indīxisse videar voluptātī, cuius est fortasse quīdam nātūrālis modus), nōn intellegō nē in istīs quidem ipsīs voluptātibus carēre sēnsū senectūtem. Mē vērō et magisteria dēlectant, ā māiōribus īnstitūta; et is sermō, quī mōre māiōrum ā summō adhibētur in pōculīs; et pōcula, sicut in *Symposiō* Xenophontis, minūta atque rōrantia; et refrīgerātiō aestāte, et vicissim aut sōl, aut īgnis hībernus. Quae quidem etiam in Sabīnīs persequī soleō, convīviumque vīcīnōrum cotīdiē compleō; quod ad multam noctem, quam māximē possumus, variō sermōne prōdūcimus.

At nōn est voluptātum tanta quasi tītillātiō in senibus. Crēdō; sed nē dēsīderātiō quidem. Nihil autem molestum, quod nōn dēsīderēs. Bene Sophoclēs, cum ex eō quidem iam affectō aetāte quaereret, ūterēturne rēbus veneriīs: ‘Dī meliōra!' inquit, ‘libenter vērō istinc, tamquam ab dominō agrestī ac furiōsō profūgī.’ Cupidīs enim rērum tālium odiōsum fortasse et molestum est carēre: satiātīs vērō et explētīs iūcundius est carēre, quam fruī. Quamquam nōn caret is, quī nōn dēsīderat. Ergō hoc *nōn dēsīderāre* dīcō esse iūcundius.

Quod sī istīs ipsīs voluptātibus bona aetās fruitur libentius; prīmum parvulīs fruitur rēbus, ut dīximus: deinde eīs, quibus senectūs, etiamsī nōn abundē pōtītur, nōn omnīnō caret. Ut Turpiōne

Ambiviō magis dēlectātur, quī in prīmā caveā spectat; dēlectātur tamen etiam, quī in ultimā: sīc adulēscentia voluptātēs propter intuēns magis fortasse laetātur; sed dēlectātur etiam senectūs procul eās spectāns, tantum quantum sat est.

At illa quantī sunt, animum, tamquam ēmeritīs stīpendiīs libīdinis, ambitiōnis, contentiōnis, inimīcitiārum, cupiditātum omnium, sēcum esse sēcumque, ut dīcitur, vīvere! Sī vērō habet aliquod tamquam pābulum studiī atque doctrīnae, nihil est ōtiōsā senectūte iūcundius. Morī paene vidēbāmus in studiō dīmētiendī caelī atque terrae C. Gallum, familiārem patris tuī, Scīpiō. Quotiēns illum lūx noctū aliquid dēscrībere ingressum, quotiēns nox oppressit, cum māne coepisset! Quam dēlectābat eum dēfectiōnēs sōlis et lūnae multō ante nōbīs praedīcere!

Quid in leviōribus studiīs, sed tamen acūtīs? Quam gaudēbat bellō suō Pūnicō Naevius! Quam *Truculentō* Plautus, quam *Pseudolō*! Vīdī etiam senem Līvium: quī, cum sex annōs ante, quam ego nātus sum, fābulam docuisset, Centōne Tuditānōque cōnsulibus, ūsque ad adulēscentiam meam prōcessit aetāte. Quid dē P. Liciniī Crassī, et pontificī et cīvīlis iūris studiō loquar? Aut dē huius P. Scīpiōnis, quī hīs paucīs diēbus pontifex māximus factus est? Atque eōs omnēs, quōs commemorāvī, hīs studiīs flagrantēs senēs vīdimus. M. vērō Cethēgum, quem rēctē *Suādae medullam* dīxit Ennius, quantō studiō exercērī in dīcendō vidēbāmus, etiam senem! Quae sunt igitur epulārum, aut lūdōrum, aut scortōrum voluptātēs cum hīs voluptātibus comparandae? Atque haec quidem studia doctrīnae. Quae quidem prūdentibus et bene īnstitūtīs pariter cum aetāte crēscunt: ut honestum illud Solōnis sit, quod ait versiculō quōdam, ut ante dīxī, senēscere sē, multa in diēs addiscentem; quā voluptāte animī nūlla certē potest esse māior.

XV

Veniō nunc ad voluptātēs agricolārum, quibus ego incrēdibiliter dēlector: quae nec ūllā impediuntur senectūte, et mihi ad sapientis vītam proximē videntur accēdere. Habent enim ratiōnem cum terrā, quae numquam recūsat imperium, nec umquam sine ūsūrā reddit, quod accēpit; sed aliās minōre, plērumque māiōre cum fēnore.

Quamquam mē quidem nōn frūctus modo, sed etiam ipsīus terrae vīs ac nātūra dēlectat: quae cum gremiō mollītō ac subāctō sparsum sēmen excēpit; prīmum id occaecātum cohibet; ex quō *occātiō,* quae hoc efficit, nōmināta est: deinde tepefactum vapōre et compressū suō diffundit, et ēlicit herbēscentem ex eō viriditātem; quae nīxa fibrīs stirpium, sēnsim adulēscit, culmōque ērēcta geniculātō, vāgīnīs iam quasi pubēscēns inclūditur; ex quibus cum ēmersit, fundit frūgem spīcī, ōrdine strūctam, et contrā avium minōrum morsūs mūnītur vallō aristārum.

Quid ego vītium satūs, ortūs, incrēmenta commemorem? Satiārī dēlectātiōne nōn possum; ut meae senectūtis requiētem oblectāmentumque nōscātis. Omittō enim vim ipsam omnium, quae generantur ē terrā; quae ex fīcī tantulō grānō, aut ex acinō vīnāceō, aut ex cēterārum frūgum aut stirpium minūtissimīs sēminibus tantōs truncōs rāmōsque prōcreat: malleolī, plantae, sarmenta, vīvirādīcēs, prōpāginēs, nōnne ea efficiunt, ut quemvīs cum admīrātiōne dēlectent? Vītis quidem, quae nātūrā cadūca est, et, nisi fulta est, fertur ad terram, eadem, ut sē ērigat, clāviculīs suīs quasi manibus quidquid est nacta, complectitur: quam serpentem multiplicī lāpsū et errāticō, ferrō amputāns coercet ars agricolārum, nē silvēscat sarmentīs, et in omnēs partēs nimia fundātur.

Itaque ineunte vēre in eīs, quae relicta sunt, exsistit tamquam ad articulōs sarmentōrum ea, quae gemma dīcitur: ā quā oriēns ūva sē ostendit; quae et sūcō terrae, et calōre sōlis augēscēns prīmō est peracerba gūstātū, deinde mātūrāta dulcēscit; vestītaque pampinīs, nec modicō tepōre caret, et nimiōs sōlis dēfendit ardōrēs. Quā quid potest esse cum frūctū laetius, tum aspectū pulchrius? Cuius quidem nōn ūtilitās mē sōlum, ut ante dīxī, sed etiam cultūra, et nātūra ipsa dēlectat: adminiculōrum ōrdinēs, capitum iugātiō, religātiō et prōpāgātiō vītium, sarmentōrum ea, quam dīxī, aliōrum amputātiō, aliōrum immissiō. Quid ego irrigātiōnēs? Quid fossiōnēs agrī, repastinātiōnēsque prōferam, quibus fit multō terra fēcundior?

Quid dē ūtilitāte loquar stercorandī? Dīxī in eō librō, quem dē rēbus rūsticīs scrīpsī: dē quā doctus Hēsiodus nē verbum quidem fēcit, cum dē cultūrā agrī scrīberet. At Homērus, quī multīs, ut mihi vidētur, ante saeculīs fuit, Lāertem lēnientem dēsīderium, quod

capiēbat ē fīliō, colentem agrum, et eum stercorantem facit. Nec vērō segetibus sōlum, et prātīs, et vīneīs, et arbustīs rēs rūsticae laetae sunt, sed hortīs etiam et pōmāriīs; tum pecudum pāstū, apium exāminibus, flōrum omnium varietāte. Nec cōnsitiōnēs modo dēlectant, sed etiam īnsitiōnēs; quibus nihil invēnit agrī cultūra sollertius.

XVI

Possum persequī permulta oblectāmenta rērum rūsticārum; sed haec ipsa, quae dīxī, fuisse sentiō longiōra. Īgnōscētis autem: nam et studiō rūsticārum rērum prōvectus sum, et senectūs est nātūrā loquācior: nē ab omnibus eam vitiīs videar vindicāre. Ergo in hāc vītā M'. Curius, cum dē Samnītibus, dē Sabīnīs, dē Pyrrhō triumphāsset, cōnsūmpsit extrēmum tempus aetātis: cuius quidem ego vīllam contemplāns (abest enim nōn longē ā mē), admīrārī satis nōn possum vel hominis ipsīus continentiam, vel temporum disciplīnam. Curiō ad focum sedentī, magnum aurī pondus Samnītēs cum attulissent, repudiātī sunt. Nōn enim aurum habēre praeclārum sibi vidērī dīxit, sed eīs, quī habērent aurum, imperāre.

Poteratne tantus animus efficere nōn iūcundam senectūtem? Sed veniō ad agricolās, nē ā mē ipsō recēdam. In agrīs erant tum senātōrēs, et īdem senēs: sīquidem arantī L. Quīnctiō Cincinnātō nuntiātum est eum dictātōrem esse factum; cuius dictātōris iussū magister equitum C. Servīlius Ahāla Sp. Maelium, rēgnum appetentem, occupātum interēmit. Ā vīllā in senātum arcessēbātur et Curius, et cēterī senēs: ex quō, quī eōs arcessēbant, *viātōrēs* nōminātī sunt. Num igitur hōrum senectūs miserābilis fuit, quī sē agrī cultiōne oblectābant? Meā quidem sententiā, haud sciō, an ūlla beātior esse possit: neque sōlum officiō, quod hominum generī ūniversō cultūra agrōrum est salūtāris, sed et dēlectātiōne, quam dīxī, et saturitāte, cōpiāque rērum omnium, quae ad vīctum hominum, ad cultum etiam deōrum pertinent: ut, quoniam haec quidem dēsīderant, in grātiam iam cum voluptāte redeāmus. Semper enim bonī assiduīque dominī referta cella vīnāria, oleāria, etiam penāria est, vīllaque tōta locuplēs est; abundat porcō, haedō, agnō, gallīnā, lacte, caseō, melle. Iam

hortum ipsī agricolae *succīdiam alteram* appellant: tum condītiōra facit haec supervacāneīs etiam operis aucupium atque vēnātiō.

Quid dē prātōrum viriditāte, aut arborum ōrdinibus, aut vīneārum olīvētōrumve speciē plūra dīcam? Brevī praecīdam. Agrō bene cultō nihil potest esse, nec ūsū ūberius, nec speciē ōrnātius: ad quem fruendum nōn modo nōn retardat, vērum etiam invītat, atque allectat senectūs. Ubi enim potest illa aetās, aut calēscere vel aprīcātiōne melius, vel īgnī, aut vicissim umbrīs aquīsve refrīgerāri salūbrius?

Sibi habeant igitur arma, sibi equōs, sibi hastās, sibi clāvam et pilam, sibi natātiōnēs atque cursūs; nōbīs senibus ex lūsiōnibus multīs tālōs relinquant et tesserās: id ipsum ut lubēbit, quoniam sine hīs beāta esse senectūs potest.

XVII

Multās ad rēs perūtilēs Xenophontis librī sunt. Quōs legite, quaesō, studiōsē, ut facitis. Quam cōpiōsē ab eō agrī cultūra laudātur in eō librō, quī est dē tuendā rē familiārī, quī *Oeconomicus* īnscrībitur! Atque ut intellegātis nihil eī tam rēgāle vidērī, quam studium agrī colendī, Socratēs in eō librō loquitur cum Critobūlō Cȳrum minōrem, Persārum rēgem, praestantem ingeniō atque imperiī glōriā, cum Lȳsander Lacedaemonius, vir summae virtūtis, vēnisset ad eum Sardīs, eīque dōna ā sociīs attulisset, et cēterīs in rēbus comem ergā Lȳsandrum atque hūmānum fuisse, et eī quendam cōnsaeptum agrum dīligenter cōnsitum ostendisse. Cum autem admīrārētur Lȳsander et prōcēritātēs arborum, et dērēctōs in quīncūncem ōrdinēs, et humum subāctam atque pūram, et suāvitātem odōrum, quī afflārentur ex flōribus: tum eum dīxisse mīrārī sē nōn modo dīligentiam, sed etiam sollertiam eius, ā quō essent illa dīmēnsa atque discrīpta; et Cȳrum respondisse: ‘Atquī ego ista sum omnia dīmēnsus; meī sunt ōrdinēs, mea discrīptiō; multae etiam istārum arborum meā manū sunt satae.’ Tum Lȳsandrum intuentem eius purpuram, et nitōrem corporis, ōrnātumque Persicum multō aurō, multīsque gemmīs, dīxisse: ‘Rēctē vērō tē, Cȳre, beātum ferunt, quoniam virtūtī tuae fortūna coniūncta est.’

Hāc igitur fortūnā fruī licet senibus; nec aetās impedit, quō minus et cēterārum rērum, et in prīmīs agrī colendī studia teneāmus ūsque ad ultimum tempus senectūtis. M. quidem Valerium Corvīnum accēpimus ad centēsimum annum perdūxisse, cum esset āctā iam aetāte in agrīs, eōsque coleret; cuius inter prīmum et sextum cōnsulātum sex et quadrāgintā annī interfuērunt. Ita, quantum spatium aetātis māiōrēs ad senectūtis initium esse voluērunt, tantus illī cursus honōrum fuit. Atque huius extrēma aetās hōc beātior, quam media, quod auctōritātis plūs habēbat, labōris minus. Apex est autem senectūtis auctōritās.

Quanta fuit in L. Caeciliō Metellō, quanta in A. Atīliō Cālātīnō! In quem illud ēlogium ūnicum: ‘Plūrimae cōnsentiunt gentēs, populī, prīmārium fuisse virum.’ Nōtum est tōtum carmen, incīsum in sepulcrō. Iūre igitur gravis, cuius dē laudibus omnium esset fāma cōnsentiēns. Quem virum P. Crassum, nūper pontificem māximum? Quem posteā M. Lepidum, eōdem sacerdōtiō praeditum, vīdimus! Quid dē Paullō loquar, aut Āfricānō aut, ut iam ante, dē Māximō? Quōrum nōn in sententiā sōlum, sed etiam in nūtū residēbat auctōritās. Habet senectūs, honōrāta praesertim, tantam auctōritātem, ut ea plūris sit, quam omnēs adulēscentiae voluptātēs.

XVIII

Sed in omnī ōrātiōne mementōte eam mē senectūtem laudāre, quae fundāmentīs adulēscentiae cōnstitūta sit. Ex quō efficitur (quod ego magnō quondam cum assēnsū omnium dīxī) miseram esse senectūtem, quae sē ōrātiōne dēfenderet. Nōn cānī, nōn rūgae repente auctōritātem arripere possunt; sed honestē ācta superior aetās fructūs capit auctōritātis extrēmōs.

Haec enim ipsa sunt honōrābilia, quae videntur levia atque commūnia: salūtārī, appetī, dēcēdī, assurgī, dēdūcī, redūcī, cōnsulī; quae et apud nōs, et in aliīs cīvitātibus, ut quaeque optimē morāta, ita dīligentissimē observantur. Lȳsandrum Lacedaemonium, cuius modo fēcī mentiōnem, dīcere āiunt solitum Lacedaemonem esse honestissimum domicilium senectūtis. Nusquam enim tantum tribuitur aetātī, nusquam est senectūs honōrātior. Quīn etiam memoriae prōditum est, cum Athēnīs lūdīs quīdam in theātrum

grandis nātū vēnisset, magnō cōnsessū locum nusquam eī ā suīs cīvibus datum; cum autem ad Lacedaemoniōs accessisset, quī lēgātī cum essent, in locō certō cōnsēderant, cōnsurrexisse omnēs, et senem illum sessum recēpisse.

Quibus cum ā cūnctō cōnsessū plausus esset multiplex datus, dīxisse ex eīs quendam Athēniēnsēs scīre, quae rēcta essent, sed facere nōlle. Multa in nostrō collēgiō praeclāra; sed hoc, dē quō agimus in prīmīs, quod, ut quisque aetāte antecēdit, ita sententiae prīncipātum tenet; neque sōlum honōre antecēdentibus, sed eīs etiam, quī cum imperiō sunt, māiōrēs nātū augurēs antepōnuntur. Quae sunt igitur voluptātēs corporis cum auctōritātis praemiīs comparandae? Quibus quī splendidē ūsī sunt, iī mihi videntur fābulam aetātis perēgisse, nec, tamquam inexercitātī histriōnēs, in extrēmō āctū corruisse.

At sunt mōrōsī, et anxiī, et īrācundī, et difficilēs senēs. Sī quaerimus, etiam avārī. Sed haec mōrum vitia sunt, nōn senectūtis. Ac mōrōsitās tamen, et ea vitia, quae dīxī, habent aliquid excūsātiōnis, nōn illīus quidem iūstae, sed quae probārī posse videātur. Contemnī sē putant, dēspicī, illūdī. Praetereā in fragilī corpore odiōsa omnis offēnsiō est. Quae tamen omnia dulciōra sunt et mōribus bonīs, et artibus; idque cum in vītā, tum in scaenā intellegī potest ex eīs frātribus, quī in Adelphīs sunt. Quanta in alterō dīritās, in alterō cōmitās! Sīc sē rēs habet: ut enim nōn omne vīnum, sīc nōn omnis nātūra vetustāte coacēscit. Sevēritātem in senectūte probō, sed eam (sīcut alia) modicam, acerbitātem nūllō modō.

Avāritia vērō senīlis quid sibi velit, nōn intellegō; potest enim quidquam esse absurdius quam, quō viae minus restet, eō plūs viāticī quaerere?

XIX

Quārta restat causa, quae māximē angere, atque sollicitam habēre nostram aetātem vidētur, appropinquātiō mortis: quae certē ā senectūte nōn potest esse longē. Ō miserum senem, quī mortem contemnendam esse in tam longā aetāte nōn vīderit! Quae aut plānē neglegenda est, sī omnīnō exstinguit animum; aut etiam optanda, sī

aliquō eum dēdūcit, ubi sit futūrus aeternus. Atquī tertium certē nihil invenīrī potest.

Quid igitur timeam, sī aut nōn miser post mortem, aut beātus etiam futūrus sum? Quamquam quis est tam stultus, quamvīs sit adulēscēns, cuī sit explōrātum sē ad vesperum esse vīctūrum? Quīn etiam aetās illa multō plūrēs, quam nostra, cāsūs mortis habet: facilius in morbōs incidunt adulēscentēs: gravius aegrōtant; trīstius cūrantur. Itaque paucī veniunt ad senectūtem: quod nī ita accideret, melius et prūdentius vīverētur. Mēns enim, et ratiō, et cōnsilium in senibus est: quī sī nullī fuissent, nullae omnīnō cīvitātēs fuissent. Sed redeō ad mortem impendentem. Quod illud est crīmen senectūtis, cum id eī videātis cum adulēscentiā esse commūne?

Sēnsī ego in optimō fīliō meō, tum in exspectātīs ad amplissimam dīgnitātem frātribus tuīs, Scīpiō, omnī aetātī mortem esse commūnem. At spērat adulēscēns diū sē vīctūrum; quod spērāre idem senex nōn potest. Īnsipienter spērat. Quid enim stultius, quam incerta prō certīs habēre, falsa prō vērīs? Senex, nē quod spēret quidem, habet. At est eō meliōre condiciōne, quam adulēscēns; cum id, quod ille spērat, hic cōnsecūtus est. Ille vult diū vīvere, hic diū vīxit.

Quamquam, ō dī bonī, quid est in hominis nātūrā diū? Dā enim suprēmum tempus; exspectēmus Tartēssiōrum rēgis aetātem: fuit enim (ut scrīptum videō) Arganthōnius quīdam Gādibus, quī octōgintā rēgnāvit annōs, centum vīgintī vīxit; sed mihi nē diūturnum quidem quidquam vidētur, in quō est aliquid extrēmum. Cum enim id advēnit, tunc illud, quod praeteriit, efflūxit; tantum remanet, quod virtūte, et rēctē factīs cōnsecūtus sīs. Hōrae quidem cēdunt, et diēs, et mēnsēs, et annī; nec praeteritum tempus umquam revertitur, nec, quid sequātur, scīrī potest. Quod cuīque temporis ad vīvendum datur, eō dēbet esse contentus.

Neque enim histriōnī, ut placeat, peragenda fābula est, modo, in quōcumque fuerit āctū, probētur; neque sapientī ūsque ad *Plaudite* veniendum est. Breve enim tempus aetātis satis longum est ad bene honestēque vīvendum. Sīn prōcesserit longius, nōn magis dolendum est, quam agricolae dolent praeteritā vernī temporis suāvitāte, aestātem autumnumque vēnisse. Vēr enim tamquam adulēscentiam

sīgnificat, ostenditque fructūs futūrōs: reliqua autem tempora dēmetendīs frūctibus et percipiendīs accommodāta sunt.

Frūctus autem senectūtis est (ut saepe dīxī) ante partōrum bonōrum memoria et cōpia. Omnia vērō, quae secundum nātūram fīunt, sunt habenda in bonīs. Quid est autem tam secundum nātūram, quam senibus ēmorī? Quod idem contingit adulēscentibus, adversante et repūgnante nātūrā. Itaque adulēscentēs mihi morī sīc videntur, ut cum aquae multitūdine flammae vīs opprimitur; senēs autem, sīcut suā sponte, nullā adhibitā vī, cōnsūmptus īgnis exstinguitur. Et quasi pōma ex arboribus, sī crūda sunt, vix āvelluntur; sī mātūra et cocta, dēcidunt: sīc vītam adulēscentibus vīs aufert, senibus mātūritās; quae quidem mihi tam iūcunda est, ut, quō propius ad mortem accēdam, quasi terram vidēre videar, aliquandōque in portum ex longā nāvigātiōne esse ventūrus.

XX

Omnium aetātum certus est terminus; senectūtis autem nūllus certus est terminus; rēctēque in eā vīvitur, quoad mūnus officiī exsequī et tuērī possīs, et tamen mortem contemnere. Ex quō fit, ut animōsior etiam senectūs sit, quam adulēscentia, et fortior. Hoc illud est, quod Pīsistratō tyrannō ā Solōne respōnsum est, cum illī quaerentī, quā tandem spē frētus sibi tam audāciter obsisteret, respondisse dīcitur: ‘Senectūte.’ Sed vīvendī est fīnis optimus, cum integrā mente, certīsque sēnsibus, opus ipsa suum eadem, quae coāgmentāvit, nātūra dissolvit. Ut nāvem, ut aedificium īdem dēstruit facillimē, quī cōnstrūxit: sīc hominem eadem optimē, quae conglūtināvit, nātūra dissolvit. Iam omnis conglūtinātiō recēns, aegrē; inveterāta, facile dīvellitur. Ita fit, ut illud breve vītae reliquum nec avidē appetendum senibus, nec sine causā dēserendum sit. Vetatque Pӯthagorās, iniussū imperātōris, id est *deī*, dē praesidiō et statiōne vītae dēcēdere.

Solōnis quidem sapientis ēlogium est, quō sē negat velle suam mortem dolōre amīcōrum et lāmentīs vacāre: vult, crēdō, sē esse cārum suīs. Sed haud sciō, an melius Ennius:

> ‘Nēmō mē lacrumīs dēcoret neque fūnera flētū
> faxit.’

Nōn cēnset lūgendam esse mortem, quam immortālitās cōnsequātur. Iam sēnsus moriendī aliquis esse potest, isque ad exiguum tempus, praesertim senī; post mortem quidem sēnsus aut optandus, aut nūllus est. Sed hoc meditātum ab adulēscentiā dēbet esse mortem ut neglegāmus, sine quā meditātiōne tranquillō animō esse nēmō potest. Moriendum enim certē est, et id incertum an eō ipsō diē. Mortem igitur omnibus hōrīs impendentem timēns, quī poterit animō cōnsistere?

Dē quā nōn ita longā disputātiōne opus esse vidētur, cum recorder nōn L. Brūtum, quī in līberandā patriā est interfectus; nōn duōs Deciōs, quī ad voluntāriam mortem cursum equōrum incitāvērunt; nōn M. Atīlium, quī ad supplicium est profectus, ut fidem hostī datam cōnservāret; nōn duōs Scīpiōnēs, quī iter Poenīs vel corporibus suīs obstruere voluērunt; nōn avum tuum L. Paullum, quī morte luit collēgae in Cannēnsī īgnōminiā temeritātem; nōn M. Mārcellum, cuius interitum nē crūdēlissimus quidem hostis honōre sepultūrae carēre passus est: sed legiōnēs nostrās (quod scrīpsī in *Orīginibus*) in eum locum saepe profectās alacrī animō et ērectō, unde sē numquam reditūrās arbitrārentur. Quod igitur adulēscentēs, et iī quidem nōn sōlum indoctī, sed etiam rūsticī, contemnunt, id doctī senēs extimēscent?

Omnīnō (ut mihi quidem vidētur) studiōrum omnium satietās vītae facit satietātem. Sunt pueritiae studia certa: num igitur ea dēsīderant adulēscentēs? Sunt ineuntis adulēscentiae: num ea cōnstāns iam requīrit aetās, quae media dīcitur? Sunt etiam eius aetātis: ne ea quidem quaeruntur ā senectūte. Sunt extrēma quaedam studia senectūtis: ergō, ut superiōrum aetātum studia occidunt, sīc occidunt etiam senectūtis. Quod cum ēvēnit, satietās vītae tempus mātūrum mortis affert.

XXI

Equidem nōn videō, cūr, quid ipse sentiam dē morte, nōn audeam vōbīs dīcere: quod eō cernere mihi melius videor, quō ab eā

propius absum. Ego vestrōs patrēs, P. Scīpiō, tūque, C. Laelī, virōs clārissimōs, mihique amīcissimōs, vīvere arbitror; et eam quidem vītam, quae est sōla *vīta* nōminanda. Nam, dum sumus inclūsī in hīs compāgibus corporis, mūnere quōdam necessitātis, et gravī opere perfungimur: est enim animus caelestis ex altissimō domiciliō dēpressus, et quasi dēmersus in terram, locum dīvīnae nātūrae, aeternitātīque contrārium. Sed crēdō deōs immortālēs sparsisse animōs in corpora hūmāna, ut essent, quī terrās tuērentur, quīque, caelestium ōrdinem contemplantēs, imitārentur eum vītae modō atque cōnstantiā. Nec mē sōlum ratiō ac disputātiō impulit, ut ita crēderem; sed nōbilitās etiam summōrum philosophōrum et auctōritās.

Audiēbam Pȳthagoram, Pȳthagorēōsque, incolās paene nostrōs, quī essent *Italicī philosophī* quondam nōmināti, numquam dubitāsse, quīn ex ūniversā mente dīvīnā dēlibātōs animōs habērēmus. Dēmōnstrābantur mihi praetereā, quae Socratēs suprēmō vītae diē dē immortālitāte aminōrum disseruisset, is, quī esset omnium sapientissimus ōrāculō Apollinis iūdicātus. Quid multa? Sīc persuāsī mihi, sīc sentiō, cum tanta celeritās animōrum sit, tanta memoria praeteritōrum, futūrōrumque prūdentia, tot artēs, tantae scientiae, tot inventa, nōn posse eam nātūram, quae rēs eās contineat, esse mortālem; cumque semper agitētur animus, nec prīncipium mōtūs habeat, quia sē ipse moveat, nē fīnem quidem habitūrum esse mōtūs, quia numquam sē ipse sit relictūrus. Et, cum simplex animī nātūra esset, neque habēret in sē quidquam admixtum dispār suī atque dissimile, nōn posse eum dīvidī; quod sī nōn posset, nōn posse interīre; magnōque esse argūmentō hominēs scīre plēraque ante, quam nātī sint, quod iam puerī, cum artēs difficilēs discant, ita celeriter rēs innumerābilēs arripiant, ut eās nōn tum prīmum accipere videantur, sed reminīscī et recordārī. Haec Platōnis ferē.

XXII

Apud Xenophontem autem moriēns Cȳrus māior haec dīcit: ‘Nōlīte arbitrārī, ō mihi cārissimī fīliī, mē, cum ā vōbīs discesserō, nusquam, aut nūllum fore. Nec enim, dum eram vōbīscum, animum meum vidēbātis; sed eum esse in hōc corpore ex eīs rēbus, quās

gerēbam, intellegēbātis. Eundem igitur esse crēditōte, etiam sī nūllum vidēbitis.

Nec vērō clārōrum virōrum post mortem honōrēs permanērent, sī nihil eōrum ipsōrum animī efficerent, quō diūtius memoriam suī tenērēmus. Mihi quidem numquam persuādērī potuit animōs, dum in corporibus essent mortālibus, vīvere; cum excessissent ex eīs, ēmorī: nec vērō, tum animum esse īnsipientem, cum ex īnsipientī corpore ēvāsisset; sed cum omnī admixtiōne corporis līberātus, pūrus et integer esse coepisset, tum esse sapientem. Atque etiam, cum hominis nātūra morte dissolvitur, cēterārum rērum perspicuum est, quō quaeque discēdant: abeunt enim illūc omnia, unde orta sunt; animus autem sōlus, nec cum adest, nec cum discēdit, appāret. Iam vērō vidētis nihil esse mortī tam simile, quam somnum.

Atquī dormientium animī māximē dēclārant dīvīnitātem suam. Multa enim, cum remissī et līberī sunt, futūra prōspiciunt. Ex quō intellegitur, quālēs futūrī sint, cum sē plānē corporis vinculīs relaxāverint. Quārē, sī haec ita sunt, sīc mē colitōte', inquit, 'ut deum. Sīn ūnā est interitūrus animus cum corpore, vōs tamen deōs verentēs, quī hanc omnem pulchritūdinem tuentur et regunt, memoriam nostrī piē inviolātēque servābitis.'

XXIII

Cȳrus quidem haec moriēns. Nōs (sī placet) nostra videāmus. Nēmō umquam mihi, Scīpiō, persuādēbit, aut patrem tuum Paullum, aut duōs avōs, Paullum et Āfricānum, aut Āfricānī patrem, aut patruum, aut multōs praestantēs virōs, quōs ēnumerāre nōn est necesse, tanta esse cōnātōs, quae ad posteritātis memoriam pertinērent, nisi animō cernerent posteritātem ad sē ipsōs pertinēre. An cēnsēs (ut dē mē ipse aliquid mōre senum glōrier), mē tantōs labōrēs diūrnōs nocturnōsque domī mīlitiaeque susceptūrum fuisse, sī eīsdem fīnibus glōriam meam, quibus vītam, essem terminātūrus? Nōnne melius multō fuisset ōtiōsam aetātem, et quiētam, sine ūllō labōre et contentiōne trādūcere? Sed nescio quōmodō animus ērigēns sē, posteritātem ita semper prōspiciēbat, quasi, cum excessisset ē vītā, tum dēnique vīctūrus esset. Quod quidem nī ita sē habēret, ut

animī immortālēs essent, haud optimī cuiusque animus māximē ad immortālitātem et glōriam nīterētur.

Quid, quod sapientissimus quisque aequissimō animō moritur, stultissimus inīquissimō? Nōnne vōbīs vidētur animus is, quī plūs cernat et longius, vidēre sē ad meliōra proficīscī; ille autem, cuius obtūsior sit aciēs, nōn vidēre? Equidem efferor studiō patrēs vestrōs, quōs coluī et dīlēxī, videndī: neque vērō eōs sōlōs convenīre aveō, quōs ipse cōgnōvī; sed illōs etiam, dē quibus audīvī, et lēgī, et ipse cōnscrīpsī. Quō quidem mē proficīscentem haud sānē quid facilē retraxerit, nec tamquam Peliam recoxerit. Quod sī quis deus mihi largiātur, ut ex hāc aetāte repuerāscam, et in cūnīs vāgiam, valdē recūsem; nec vērō velim, quasi dēcursō spatiō, ad carcerēs ā calce revocārī.

Quid habet enim vīta commodī? Quid nōn potius labōris? Sed habeat sānē: habet certē tamen, aut satietātem, aut modum. Nōn lubet enim mihi dēplōrāre vītam, quod multī, et iī doctī, saepe fēcērunt. Neque mē vīxisse paenitet, quoniam ita vīxī, ut nōn frūstrā mē nātum exīstimem; ut ex vītā ita discēdō, tamquam ex hospitiō, nōn tamquam ē domō. Commorandī enim nātūra dēversōrium nōbīs, nōn habitandī dedit. Ō praeclārum diem, cum in illud dīvīnum animōrum concilium coetumque proficīscar, cumque ex hāc turbā et colluviōne discēdam! Proficīscar enim nōn ad eōs sōlum virōs, dē quibus ante dīxī; sed etiam ad Catōnem meum, quō nēmō vir melior nātus est, nēmō pietāte praestantior: cuius ā mē corpus cremātum est; quod contrā decuit ab illō meum. Animus vērō nōn mē dēserēns, sed respectāns, in ea profectō loca discessit, quō mihi ipsī cernēbat esse veniendum. Quem ego meum cāsum fortiter ferre vīsus sum; nōn quō aequō animō ferrem: sed mē ipse cōnsōlābar, exīstimāns nōn longinquum inter nōs dīgressum et discessum fore.

Hīs mihi rēbus, Scīpiō (id enim tē cum Laeliō admīrārī solēre dīxistī), levis est senectūs, nec sōlum nōn molesta, sed etiam iūcunda. Quod sī in hōc errō, quod animōs hominum immortālēs esse crēdam, libenter errō; nec mihi hunc errōrem, quō dēlector, dum vīvō, extorquērī volō. Sīn mortuus (ut quīdam minūtī philosophī cēnsent) nihil sentiam, nōn vereor, nē hunc errōrem meum philosophī mortuī irrīdeant. Quod sī nōn sumus immortālēs futūrī, tamen exstinguī

hominī suō tempore optābile est. Nam habet nātūra, ut aliārum omnium rērum, sīc vīvendī modum. Senectūs autem perāctiō aetātis est, tamquam fābulae; cuius dēfatīgātiōnem fugere dēbēmus, praesertim adiūnctā satietāte.

Haec habuī, dē senectūte quae dīcerem, ad quam utinam perveniātis, ut ea, quae ex mē audīstis, rē expertī probāre possītis.

Domus editoria Stilus, Tilburgiae: www.stilus.nl/senectute